

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДС/СС 05/4-02 бр. 219/1-ХІ/2
11.02.2010. године

ВЕЋЕ НАУЧНИХ ОБЛАСТИ
ДРУШТВЕНО-ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА

Наставно-научно веће Филозофског факултета у Београду је на својој III редовној седници, 11.02.2010. године – на основу чл. 211. став 1. алинеја 14. и члана 256. Статута Факултета, прихватило Извештај Комисије за докторске студије с предлогом теме за докторску дисертацију: ПОРОДИЦА У РЕЛИГИЈСКИМ НАРАТИВИМА: ЗНАЧАЈ И ЗНАЧЕЊЕ ПОРОДИЦЕ У СРБИЈИ ТОКОМ ДЕВЕДЕСЕТИХ ИЗ УГЛА ТРИ ВЕРОИСПОВЕСТИ, докторанда Драгана Станојевића.

За ментора је одређена проф. др Смиљка Томановић.

ПРЕДСЕДНИК ВЕЋА

Доставити:

1x Универзитету у Београду
1x Стручном сараднику за
докторске дисертације
1x Шефу Одсека за правне послове
1x Архиви

Проф. др Весна Димитријевић

Факултет <u>Филозофски</u>	УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ Веће научних области друштвено-хуманистичких наука (Назив већа научних области коме се захтев упућује)
04/1-2 бр. 6/1686	
(број захтева)	
16.02.2010.	
(датум)	

ЗАХТЕВ за давање сагласности на предлог теме докторске дисертације

Молимо да, сходно члану 46. ст. 5. тач. 3. Статута Универзитета у Београду («Гласник Универзитета», бр. 131/06), дате сагласност на предлог теме докторске дисертације:

Породица у религијским наративима: Значај и значење породице у Србији током

деведесетих из угла три вероисповести

(пун назив предложене теме докторске дисертације)

НАУЧНА ОБЛАСТ социологија

ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ:

Име, име једног од родитеља и презиме кандидата:

Драган (Томислав) Станојевић

Назив и седиште факултета на коме је стекао високо образовање: Филозофски фак. у Београду

Година дипломирања: 2007.

Назив мастер рада кандидата: _____

Назив факултета на коме је мастер рад одбрањена: _____

Година одбране мастер рада:

Обавештавамо вас да је Наставно-научно веће

на седници одржаној 11.02.2009.

размотрило предложену тему и закључило да је тема подобна за израду докторске дисертације.

	ДЕКАН ФАКУЛТЕТА Проф. др Весна Димитријевић
--	---

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODELJENJE ZA SOCIOLOGIJU

Predlog prijave doktorske teze:

Porodica u religijskim narativima
Značaj i značenje porodice u Srbiji tokom devedesetih iz ugla tri
verispovesti

mentor:

Prof. dr Smiljka Tomanović

kandidat:

Dragan Stanojević

Značaj problematike

U periodu postsocijalističke transformacije Crkve zadobijaju značajno mesto u društvu, a konfesionalna pripadnost posebno postaje bitna oznaka nacionalnog identiteta. Značaj koji crkve pridaju porodici je inače višestruk, a u novim okolnostima ova tema postaje jedna od centralnih: porodica se vidi kao grupa preko koje se vrši socijalizacija i prenošenje najširih učenja unutar crkve i kulture uopšte, ona čini most integracija manjih grupa u šire, i sl. Preko razumevanja shvatanja ideje porodice možemo pratiti idealan ili povoljan društveni svet viđen iz perspektive Crkve. Druga dimenzija značaja teme se ogleda u uočavanju višestrukih veza koje su postojale između slike o porodici i promena koje su porodice trpele tokom period postsocijalističke transformacije. Iako ne možemo da tvrdimo da su religiozni narativi o porodici uzrokovali proces retradicionalizacije, njihov uvećan značaj predstavlja deo širih idejnih (i ideoloških) trendova karakterističnih za promenu legitimacijske osnove društvenog sistema u poslednjoj deceniji XX veka, na tlu bivše Jugoslavije. Treća dimenzija se ogleda u uočavanju sličnosti i razlika koje su konfesije pokazivale u bavljenju ovom temom (i to kako između njih tako i unutar njih samih) imajući u vidu različitosti samih teoloških tradicija ali takođe i različitih društveno-istorijskih iskustava u kojima su se formirale (na tlu bivše Jugoslavije).

„Kada se bave pitanjem društva religiozni narativi su u moderno vreme veoma često centrirani oko porodice, oko njenih erotskih energija i rodnog poretka, jer institucionalna logika religija počiva na pitanjima stvaranja, a s obzirom da porodica pripada poretku stvaranja, a ne poretku proizvodnje ili upravljanja, religije teže da kontrolišu njenu tranziciju, njenu formu, njene unutrašnje i spoljašnje relacije putem religioznih običaja i diskursa. Moderne religije su ustupile svoje teritorije, vojnike, sudove i suverenu moć, ali su zato svuda zadržale pravo na rađanje i umiranje, venčavanje i razvod. Religiozni nacionalizam, za razliku od kapitalističkog tržišta ili demokratske države, ima u svom centru organizovanje seksualnosti. On počiva na pitanju porodice – i posebnoj logici ljubavi i lojalnosti – kao društvenog prostora kroz koji bi društvo trebalo da bude shvaćeno i organizovano“ (Friedland, R., 2001: 134).

Ciljevi istraživanja

U ovom radu polazimo od pretpostavke da se makro društvene promene i procesi reflektuju i na mikro nivou, na nivou porodice, tako da predstave o porodičnim odnosima mogu biti osnova za analizu širih društvenih odnosa. Pokušaćemo da analizom perspektiva triju konfesija na teritoriji Srbije po pitanju značaja, forme i sadržaja koji se pripisuje

porodici, ukažemo na uloge koje je ova društvena grupa, (odnosno diskursi o njoj) imala u periodu postsocijalističke transformacije i ratnih sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije. S obzirom da su SPC (Srpska pravoslavna crkva), IZ (Islamska zajednica) i KC (Katolička crkva) aktivno učestvovala u borbi za preraspodelu odnosa moći – političke, ekonomske i u prvom redu simboličke koja je trebala da bude osnov prethodnih – način bavljenja porodicom i porodičnim odnosima je bio pod uticajem kako društveno-političkih okolnosti postsocijalističke transformacije tako i pozicijama koje su Crkve zauzele i interesima koje su imale u njoj. U istraživanju ćemo nastojati da ukažemo na stavove ovih institucija po pitanju porodice tako što ćemo pokušati da ih dovedemo u vezu sa nasleđenim i aktuelnim političkim i društvenim problemima poput: raspada SFRJ, ratnih sukoba, tranzicije, strateških političkih opredeljenja poput pitanja integrisanja u EU, pitanja nacije i sl. Pridavajući određena značenja porodici i konstruišući ideal porodičnih odnosa, ove institucije su pokušale da utiču i na stvaranje određenih tipova društava. Nastojaćemo da interpretiramo njihova gledišta ovih tipova i ukažemo na njihovu društvenu, kulturnu i ideološku ukorenjenost u prošlosti. Najopštiji cilj teze je otkrivanje i upoređivanje diskursa o porodici na više različitih nivoa, rodnom, intrageneracijskom i intergeneracijskom, kroz njenu funkciju socijalizacije, političko-ideološkom (npr. između porodice i nacije i porodice kao paradigme društvenih odnosa).

Predmet istraživanja su forme, sadržaji i značaj diskursa o porodici razvijani u okviru tri konfesije u periodu postsocijalističke transformacije u Srbiji, odnosno , porodica simbolički konstruisana iz ugla konfesija, tako da sam rad pripada kako sociologiji porodice tako i sociologiji religije.

Slučaj Srbije će biti stavljen u uporedni okvir sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom i crkvama u tim zemljama u istom periodu. Za poređenje su izabrane Hrvatska i Bosna i Hercegovina jer su kao i Srbiju i ove zemlje tokom devedesetih obeležila ratna razaranja, međuetnički sukobi, usporena ekonomska transformacija i značajna uloga Crkava-matica u nacionalnom mobilisanju.

Hipoteze

Polazim od hipoteze da su konfesije na tlu bivše Jugoslavije imale bitnu ulogu u pružanju legitimiteta društvenim institucijama u postsocijalističkom periodu. U kontekstu

nestanka socijalističke ideologije kao jedine legitimne, dok su crkve nastojale da zauzmu značajnije mesto u društvu nego što su ga imale u periodu do nestanka socijalističke države, religija je postala sastavni deo nacionalističkih ideologija ali je takođe bila i samostalna politička i ideološka snaga koja se aktivnije uključivala u javnu sferu.

U radu se polazi od hipoteze da su u specifičnom periodu formiranja/obnavljanja nacija kroz etničke sukobe veze između nacije i porodice pojavljuju kao višestruke: porodica se javlja kao osnovna ćelija društva/nacije, kao biološki i kulturno reproduktivna jedinica, i jednu i drugu “zajednicu” karakteriše prirodnost dok se tradicionalni hijerarhijski odnosi u porodici vide kao paradigmatični za šire društvene odnose. Ova hipoteza predstavlja polazni okvir istraživanja, a rad će biti usmeren na otkrivanje novih nivoa diskursa i tumačenje dubljih značenja, ali i uočavanje razlika između zemalja i crkava kao i unutar njih.

Osvrt na procese i činjenice

Verski sadržaji i glasovi verskih institucija i organizacija su u javnoj sferi nakon Drugog svetskog rata sistematski zabranjivani, a o religiji se govorilo javno uglavnom kritički i dovodeći je u vezu sa etničkim nacionalizmima. Međutim, sfera religioznog je i tada ostala za jedan deo stanovništva važna sfera koja struktuirala svakodnevicu, a takođe i izvor nacionalnog-etničkog samoprepoznavanja. Iako su sociološka istraživanja pokazivala da je religioznost među stanovništvom sve manja (od 90% 1953. do 45% 1984. godine (nav. prem. Vjekoslav, P., 2006: 112) već od 60ih dolazi do obnove religije građenjem novih hramova i aktivnijom verskom politikom crkava. Srpska pravoslavna crkva i Katolička crkva u Hrvata su ostale glavne institucije sećanja i gajenja mita o nacionalnom poreklu, dok je tu funkciju u okviru Islama u SFRJ sve do početka '90ih imala polu-ilegalna organizacija *mladi muslimani*.¹ U zavisnosti od nacionalističkih gibanja u SFRJ (kao bujanja MASPOK krajem '60ih i početkom '70ih, ili buđenje nacionalizma u Srbiji '80ih) država je za položaj i rad crkava pokazivala manje ili više razumevanja. Masovniji „povratak“ jugoslovenskih naroda religiji zbio se u uslovima produžene, ekonomske, socijalne i političke *krize*, gde se okretanje

¹ Brojni su primeri etnoklerikalizma u periodu pre za vreme, kao i posle drugog svetskog rata. Najznačajniji su bili u okviru Katoličke crkve nastavak 1941. godine prekinute svečanosti *Novene* 1975-1984, marijanski kult i priviđenja Gospe u Međugorju su postali nacionalni pokretači. U okviru SPC su obnavljanje Pečke patrijaršije 1959, Komemoracija Cara Dušana 1968, proslava 750 godina samostalnosti 1969, nastavaka izgradnje hrama na Vračaru 1985, proslava 600 godina Kosovske bitke na Gazimestanu. U okviru Islamske zajednice ovakvih primera je izuzetno malo, ali je organizacija *Mladi muslimani* bila organizovana po principu radikalnog spajanja religioznosti i nacionalnosti (Alija Izetbegović i gotov većina rukovodstva SDA je pripadala ovoj organizaciji). Muslimani takođe su 1969 dobili nacionalnost sa verskim predznakom.

tradicionalnoj religiji, pa i konzervativnoj religioznosti (eklezijastičkom nacionalizmu i političkom šovinizmu), javilo kao značajan faktor očuvanja etničkog, kulturnog i povesnog identiteta tih nacija (Vukomanović, M., 2001: 99).

Jedna kolektivistička ideologija (egalitarni socijalizam i bratstvo i jedinstvo) je smenjena drugom, nacionalističkom sa religijskim predznakom identiteta u postsocijalističkoj transformaciji u vreme ratnih sukoba. U novoj raspodeli moći u društvu Crkve su zauzele nova mesta. U slučaju Katoličke crkve u Hrvata i Islamske zajednice u Bosni od 1992. one su funkcionisale pod direktnim pokroviteljstvom države i bile u veoma prisnim odnosima sa vodećim nacionalističkim partijama. U slučaju SPC i vodeće partije SPS i njenog vođe S. Miloševića odnosi su bili ambivalentni zbog nejasnog nacionalističkog kursa i posebno uloge crkve u društvu novog predsednika. U svakom slučaju, crkve više nisu bile progonjene, bile su značajno materijalno potpomognute od strane države, a crkvena učenja putem glasila, tribina, knjiga (kao i obavezne školske nastave) su postala popularna i široko rasprostranjena. Uloga religije se nije ogledala isključivo u njenoj vezi sa nacionalizmom, ona je u javnu sferu uvela jako puno tema od šireg društvenog značaja; jer nije samo politički sistem tragao za novim legitimacijskim okvirom, već je sve bitne društvene institucije trebalo ponovo konstruisati, objasniti i smestiti u šire idejne okvire.

U prvom iščitavanju verske štampe uočavamo nekoliko dominantnih istraživačkih problema koji su slični u sve tri konfesije: (1) komplementarnost asimetričnih odnosa odnosa u bračnoj dijadi. Ovde se radi o rodnoj segregiranoj podeli rada između supružnika koja obuhvata podelu na javnu i privatnu sferu delatnosti, kao i podelu na instrumentalne i ekspresivne uloge. Ova podela se vidi kao hijerarhijska ali ne kao odnos dominacije i subordinacije već implicira priorodnost i komplementarnost datih uloga. Iz ovog proizilazi i drugi problem (2) rodno vaspitanje i socijalizacija, koja podrazumeva određene verske i kulturne vrednosti, norme i prakse. (3) Porodica se vidi kao „nacionalna“ institucija, osnovna jedinica etnosa i društva preko koje se vrši dvostruka reprodukcija društva: biološka i kulturna. Međutim u skladu sa već pomenutom podelom na ekspresivne i instrumentalne uloge u porodici, žena se pojavljuje kao „Majka“ – preko koje se vrši simbolizacija i homogenizacija nacije, koja predstavlja stožer porodice, preko rađanja i odgoja dece, dok muškarac ima više uloga heroja – vladara, hranitelja, čuvara, ratnika, žrtve i sl. (4) Kao bitna tema se nameće simbolizacija muške i ženske telesnosti, kao i pitanja začeca, života, (hetero i homo)seksualnosti i abortusa. (5) Idealni tip porodice postaje model i za druge institucije, za

uređenje društvenih grupa i društvenih odnosa.² Ovde dolazi do redukcije pa se porodica predstavlja kao paradigma širih društvenih odnosa.

Navedene procese i činjenice ćemo pokušati da tumačimo u svetlu širih društvenih promena tokom perioda postsocijalizma, a za nas su najbitnije: promena legitimacijske osnove društvenog sistema (gde se nacija pojavljuje kao nova kolektivna forma reprezentacije), retradicionilizacija porodice na realnom i na nivou reprezentacija i desekularizacija. Kao osnovna analitička oruđa koristićemo pojmove *diskursa* shvaćenog kao skup iskaza koji strukturira/proizvodi objekt na koji se odnosi i *polja* kao onog dela društvenog sveta u kom različiti akteri sa svojim kapitalima učestvuju u borbi za društvene resurse (simboličke ili materijalne). Izvršićemo istraživanje relevantne periodike – zvaničnih glasila crkava – odnosno *Pravoslavlja*, *Glasa koncila* i *Preporoda*. Takođe ćemo koristiti i druge izvore poput relevantne teološke i društveno anagžovane literature sveštenstva i crkvama bliskih intelektualaca.

Kratak pregled dosadašnjih istraživanja u Srbiji

Radove na koje ćemo se oslanjati možemo podeliti u dve grupe: 1. Radovi o porodici, o promenama i stanju porodice u postsocijalističkoj transformaciji, i posebno o narativima o porodici koji su postali dominantni u tom periodu, 2. radovi o odnosu religije i religioznih diskursa i države i društva.

Iako je izgledalo da je Jugoslavija u periodu posle II svetskog rata pa do kraja '80ih definitivno prekoračila prag tradicionalizma i patrijarhalizma i ušla u modernizacijske procese, te nade su poništene događajima koji su usledili nakon 1991. Većina porodica se snažnim udarom dramatičnog društvenog i ličnog osiromašenja, reprodukcijских gubitaka i egzistencijalne ugroženosti usmerila ka strategijama dnevnog preživljavanja i vratila se nekim prethodno odbačenim, tradicijskim oblicima i načinima porodičnog života (A. Milić, 2004: 319). Proširena porodica – vertikalno i horizontalno – postaje strategija preživljavanja pojedinaca. To dovodi do veće i duže zavisnosti (stambene, finansijske, emotivne) dece od roditelja koja nemaju na raspolaganju resurse koji bi im omogućili samostalan život (Tomanović, 1997; Tomanović, S, Ignjatović, S., 2004). Partnerski odnosi se sve više vraćaju na tradicionalne forme (Bobić, M., 2003) što je i očekivati u vremenima krize kad su posebno

² Ukazuje se na komplementranost uređenja sa crkvenim, državnim, i sl.

pogođene žene kao akteri na tržištu rada. U isto vreme nove post-moderne forme (van)bračnog i porodičnog života postale su vidljive (poput seksualne emancipacije mladih, pad nataliteta, LAT i drugih kohabitacijskih zajednica) (isto:319). Slični procesi se odvijaju i u Hrvatskoj i BiH (Galić, B. 2008, 2006a, 2006b, 1999).

Ovaj period karakterišu i posebni načini reprezentacije porodice i porodičnih odnosa od strane moćnih društvenih grupa i institucija. Proučavanja simbolizacije polova/rodova, pripisivanja određenih značenja ljudskom telu, su u najvećem broju istraživanja imala za cilj da ukažu na strategije disciplinovanja u vremenima kad je došlo do smene dominantnog svetonazora. Anđelka Milić (1994) ukazuje da se žena u diskursima etničkih sukoba javlja u ulozi biološke obnoviteljice nacije i postaje fokus nacionalne simbolizacije i homogenizacije, a sličnim problemom se bavi i Dubravka Žarkov (2007) koja istražuje reprezentacije žena u medijima tokom etničkih sukoba 1991-1995 proučavajući načine na koji se etničnost upisuje u telesnost i koristi u funkciji etničke demarkacije i homogenizacije. Problemom polnosti (odnosno roda) i kulture – odnosno stvaranjem, upisivanjem i reprodukcijom značenja koji se pripisuju rodnim ulogama i njihovoj uklopljenosti u nove tranzicijske društvene okvire koji podrazumevaju retradicionalizaciju, bujanje nacionalizma, – se između ostalih bave Žarana Papić (1992, 1995, 1997, 2003), Marina Blagojević (2002, 2002b, 2004, 2005).

Kad je o drugoj grupi radova reč nezaobilazne su dugogodišnje studije Milana Vukomanovića, koji je na više mesta ukazivao na (Vukomanović, M.: 1998, 2001, 2006, 2008,) vezu između transformacijskih procesa u postsocijalizmu i uloge religije. Iako međuetničke sukobe nisu pokrenule verske vođe niti su ih oni vodili, uloga religije i crkava je u njima bila nesumnjiva i nezaobilazna. U novom referentnom okviru (koji je nastao slomom ideologije socijalizma) religija sa svojim simbolima je imala i ulogu osmišljavanja društvenih institucija na svim nivoima a jedna od prvih joj bila demarkacija pripadnika od nepripadnika. Vjekoslav Perica u poznatoj studiji *Balkanski idoli* detaljno obrazlaže istorijat međusobnih odnosa između države i crkava kao i crkava međusobno u periodu međuratne i posleratne Jugoslavije, kao i o društvenim ulogama samih crkava u periodu raspada SFRJ. KCuH i SPC su tokom čitavog XX veka predstavljale nacionalne crkve, institucije koje neguju nacionalno sećanje i etničke mitove i bile pre faktor etničkog razdvajanja nego saradnje. IZ je u posleratnoj Jugoslaviji bila iako najeksplicitnije nosilac nacionalnog identiteta muslimana, bila takođe i faktor stabilnosti Jugoslavije sve do 1991. godine. Knjiga *Žene, religija i politika* Zilke Spahić-Šiljak predstavlja prvi pokušaj komparativnog proučavanja religioznih diskursa o ženi na tlu prostora bivše Jugoslavije i stavljanje ih

diskursa u društveno istorijski kontekst. Sabrina Ramet (2008a, 2008b) takođe daje jedan dobar uporedni prikaz uloge crkava u postsocijalističkim zemljama, ali se takođe bavi i širim problemima postsocijalističke tranzicije.

Dakle, ono što možemo zaključiti na osnovu ovog kratkog osvrta na nekoliko glavnih studija koje će nam služiti kao polazna osnova je da su početkom '90ih promene (u prvom redu ekonomsko osiromašenje, nesigurnost) koje su zahvatile čitav prostor bivše SFRJ doprinele da porodični odnosi dožive retradicionalizaciju. U isto vreme su se pojavile *politike* koje su favorizovale ove forme u cilju njihove političke instrumentalizacije (homogenizacije nacije). U takvim uslovima, imajući u vidu širi društveni značaj koji su imale crkve, otvara nam se polje istraživanja diskursa koje su one stvarale i uklopljenost ovih diskursa u duža, srednjoročna i konjunkturalna društveno istorijska kretanja.

Teorijski okvir istraživanja – osnovni pojmovi

Istraživanje ćemo najšire smestiti u područje društvene promene, odnosno promene tokom perioda postsocijalizma koje su bile pripremljene prethodnim periodom. Osnovni pojmovi koje ćemo koristiti kao analitička oruđa su postsocijalistička transformacija, desekularizacija, retradicionalizacija porodice, nacija, diskurs, polje.

Centralno pitanje *društvene promene* koje nam je bitno prilikom bavljenja ovom temom jeste promena legitimacijske osnove društvenog sistema. Za potrebe rada možemo grubo da napravimo razliku na period real-socijalizma i period postsocijalističke transformacije.

Lazić (1994) razlikuje više činioca koji su doveli do raspada jugoslovenske države (čemu je prethodila kriza legitimacije), a za potrebe ovog rada ćemo ukazati na istorijsko-političke, istorijsko-kulturne, sistemsko-političke i sistemsko-kulturne. Politički život posebno predratne ali i posleratne zajedničke države je u velikoj meri bio određen političkim takmičenjem i sukobima na relaciji Beograd-Zagreb. Razlike su u kulturnom smislu postojale na relaciji sever-jug i ogledale se u odnosu prema radu, porodici, državi, autoritetu. Takođe su ove razlike pratile i religijske podele koje se u značajnoj meri poklapaju sa nacionalnim. (Lazić, 1994: 160). U zajedničkoj posleratnoj Jugoslaviji centrifugalne sile su dobile institucionalnu osnovu (početkom '70ih) konfederalnim ustavom, i sve dok je postojao

autoritet političkog vrha (Lazić, 1994:160), one su ostajale pod kontrolom. Ideološki monopol je bio bitna karakteristika ovog socijalističkog sistema koji je kulturu u potpunosti potčinio ideologiji i nastojao da je na nju svede (Lazić, 1994:161). Legitimacijska osnova sistema je bila zasnovana na ideji superiornosti političkog, privrednog i društvenog projekta, borbenim zaslugama iz 2. svetskog rata i kultu vođe, ideji bratstva i jedinstva i određenim protivstavovima sovjetskom tipu socijalizma koji se ogledao u ideji samoupravljanja, privrednoj i političkoj decentralizaciji.³ Vladajuća grupacija se legitimisala kao zastupnik interesa društva u celini pa je ideološkom homogenizacijom interesa i ciljeva svih grupa zapravo prikrivala, razlike. Međutim ova logika se prilikom raspada SFRJ pojavila opet ali samo na drugom nivou – nacionalnom. Nove/stare elite su se pojavile kao predstavnice kolektivno-nacionalnih interesa i uspele da mobilišu mase sa novim ciljem – nacionalne slobode (Lazić, 1994:162). Ivan Berend tvrdi da je sakriveni nacionalizam postojao sve vreme trajanja SFRJ, šta više, radi se o političkom trendu koji je stalno bio prisutan u regionu od ranog XIX veka (Berend. I., 2001: 418). Za vreme SFRJ komunističke partije republika okreću se protiv jugoslovenstva, i boreći se protiv Srbije, spremaju se da uvedu višepartijsku demokratiju. Da bi se izborile za svoje zakasnele, nacionalne revolucije, bile su spremne da odustanu od monolitne vlasti i državnog socijalizma (Berend. I., 2001: 344). Nacionalno pitanje je dominiralo jugoslovenskom političkom scenom i prvim slobodnim izborima u svakoj republici. Nacionalisti su svud odneli pobeđe. Rat je počeo slovenačkim proglašenjem nezavisnosti i bio uvod u pokušaj stvaranja država na granicama zasnovanim po principu etničkog rasprostiranja.

Prestankom postojanja SFRJ, sa padom socijalizma kao društveno političkog projekta i otpočinjanja tranzicije, došlo je ne samo do promene kolektivnog poimanja na ideološkom planu, već je javna sfera postala otvorena za različita konkurentna viđenja društva (sa neravnopravnim početnim pozicijama u medijskoj borbi). Disidentski intelektualci, crkve, dijaspora, razna udruženja građana su nastojali da preobrazu društvo na određeni način.

Sa ekonomskim i političkim promenama došlo je i do redefinisavanja simbola važnih za zajednički identitet članova društva. U ovu trku su se aktivno uključile i crkve promovisanjem sopstvenog viđenja društvenog makro i mikro poretka. Borba se vodila u okviru javne sfere kao najefektivnijeg mesta učitavanja kolektivnih značenja. Kada je jedan ideološki okvir prestao da postoji, potreba za vrednosnom i normativnom orijentacijom je postala presudna.

³³ Legitimitet socijalističkih sistema je zavisio umnogome od definisanja sopstvene pozicije u odnosu na Zapadne demokratije. Legitimitet je počivao na pretpostavci da je socijalistički sistem u potpunosti drugačiji i superiorniji od kapitalističkog. Nemogućnost da ga privredno dostigne kao i da obezbedi prava za koja se zalagao i koja je garantovao je doveo do strukturne krize legitimiteta samog sistema.

Naime, trebalo je ponovo urediti svet u jednu koherentnu i pouzdanu sliku. Crkve su ponudile takve okvire a političke elite su pronašle interese da neke elemente te slike favorizuju.

Kao deo širih društvenih promena u periodu postsocijalizma uočavamo proces *desekularizacije*. Kazanova pod sekularizacijom podrazumeva tri različite premise. Sekularizacija kao diferencijacija sekularnih sfera od religijskih institucija i normi, sekularizacija kao opadanje religijskog uverenja i prakse i sekularizacija kao marginalizovanje religije na privatne sfere (navedeno prema P. Berger, 2008: 94).⁴ Ako na ovaj način posmatramo proces sekularizacije, i ako pretpostavimo da su na sva tri nivoa ali ne u istoj meri u okviru konfesija ovi procesi odmakli u periodu postojanja SFRJ, možemo tvrditi da period postsocijalizma karakteriše specifična desekularizacija. Društveno polje u okviru kog je desekularizacija bila posebno vidljiva tokom '90ih je javna sfera. Religija se na velika vrata vratila u društvenu arenu dobivši svoju ulogu u državnim institucijama, na ličnom planu a posebno u javnim diskursima.

Retradicionalizacija porodice

Pojam porodice koji će u radu biti korišćen je višeznačan. Naime, s obzirom da ćemo pratiti diskurse o porodici unutar konfesija, sami narativi će nam odrediti granice i osobine objekta (porodice). Karakteristično je da se idealna slika porodice u okviru konfesija formirala veoma dugo i da se ideje o njoj zasnivaju velikim delom na premodernim oblicima porodice. Ove slike su se formirale od prvih hrišćanskih i muslimanskih zajednica i prvih teoloških tekstova, ali su u okviru konfesija na tlu bivše Jugoslavije svoj specifičan oblik dobile posebno tokom 19. i 20 veka u zavisnosti od društveno istorijskih okolnosti u kojima su nastale. S obzirom da se konfesije zanimaju za savremenu/modernu porodicu ovi već formirani diskursi se u manjoj ili većoj meri prilagođavaju društvenoj stvarnosti.

Za potrebe uvoda ćemo samo navesti neke od karakteristika tradicionalnih i modernih porodica koje će se pojavljivati kao relevantne. Pozivajući se na Anđelku Milić (2001) kad govorimo o premodernim oblicima porodice mislimo pre svega na domaću odnosno kućnu zajednicu kao oblik radnog i rezidencijalnog ujedinjenja grupe ljudi u čijem okviru se

⁴ Kazanova smatra da teoriju sekularizacije ne treba odbaciti u potpunosti jer je diferencijacija sfera dominantni strukturni trend na Zapadu, dok po njemu religija ostaje značajna u sferi verovanja i religijskih praksi a posebno je bitna njena uloga u javnoj sferi (isto: 95).

smeštaju i porodični odnosi i funkcije.⁵ Njene dalje osobine bi bile: tradicijom garantovani asimetrični odnosi moći i podela rada unutar i između generacija, rodna asimetrija moći i podela rada, predstavljanje zajednice prema društvenom okruženju i državnim institucijama od strane glave porodice, veći broj članova zajednice (uključujući veći broj dece i nesrodnika (posluge i radnika)), relevantnost širih srodničkih mreža, postojanje svesti o distinkciji mi-oni na relacijama polazeći od same kućne zajednice, šire srodničke grupe, sela.

S druge strane moderna porodica predstavlja odvojenu, samostalnu i zasebnu srodničku jedinicu od srodničkih grupa kojima pripadaju oba supružnika. Ona nastaje na liniji dve redukcije: redukcije srodničkog grupisanja i redukciju radno-rezidencijalnog sastava nekadašnje kućne zajednice (A. Milić, 2001: 41). Njene dalje osobine bi bile: relativno slobodan izbor supružnika baziran na ljubavi, smanjen autoritet tradicije, veća jednakost polova i smer od asimetričnih ka partnerskim odnosima među supružnicima⁶, pravna obaveznost svakog člana prema državi, privatnost – izdvojenost od javnosti, intimnost, redukcija funkcija: osim primarne socijalizacije, institucije su te koje preuzimaju brigu o vaspitanju i obrazovanju.

Drugu polovinu XX veka posebno karakterišu pojave novih formi porodičnih odnosa kao i novi stavovi prema braku i porodici poput porasta jednoroditeljskih porodica, seksualne emancipacije mladih, pada nataliteta, LAT i drugih kohabitacijskih zajednica i sl. Ove forme iako nisu bile dominantne tokom '90ih postaju uočljive. Tako da istovremeno imamo koegzistenciju premodernih, modernih i postmodernih formi porodičnih odnosa. U javnim diskursima su se vodile borbe oko favorizovanja pojedinih oblika.

Nacija i nacionalizam

Nacija je pojam čiju ćemo upotrebu koristiti dvostruko. S jedne strane ćemo ukazati na nastanak i razvoj nacija na tlu bivše Jugoslavije koji se može objasniti upotrebom i međusobnom dopunom tri teorije: modernističkom, etnosimboličkom i teorijom etničkog takmičenja (Bakić, J. 2003). S druge strane ćemo pojam koristiti u skladu sa diskursima o naciji unutar sve tri konfesije.

⁵ Jedna od bitnih karakteristika premodernih oblika porodice je brojnost njenih funkcija: radna, potrošačka, socijalizatorska (primarna i sekundarna), psihološka, obredna, društvena i dr.

⁶ Međutim, izvesna rodna podela rada i asimetrija moći opstaje i u modernoj porodici.

Nacionalizam može da se posmatra ne kao ideologija, već kao diskurzivna praksa u kojoj se spaja teritorijalni identitet države i kulturni identitet ljudi čiju kolektivnu reprezentaciju predstavlja. Nacionalizam nudi formu reprezentacije – spajanje države, teritorije i kulture, ali neretko nema mnogo šta autonomno da doda samom sadržaju te forme, identitetu tog kolektivnog subjekta ili njegovim vrednostima. Religija nudi institucionalno specifičan način da se organizuje ova moderna forma kolektivne reprezentacije, predstavljanja kolektiviteta samom sebi, kao i njene simbole, znake i prakse (Friedland, R., 2001: 138).

Simboli etničkog pripadanja i razlikovanja su postali veoma važni za narode koji su se najpre takmičili u istoj državi a zatim ušli u otvorene sukobe. Religija je odigrala presudnu ulogu kao *differentia specifica* sopstvenog identiteta i prepoznavanja drugog kao ne/pripadnika sopstve grupe. U formiranju i popularisanju ovog diskursa su pored vladajućih struktura unutar konfesija učestvovala i političke partije i razne organizacije. Veze između nacije i porodice se u ovim narativima pojavljuju kao višesturke: porodica kao osnovna ćelija društva/nacije, porodica kao biološki i kulturno reproduktivna jedinica, prirodnost i jedne i druge “zajednice”, paradigmatičnost tradicionalnih hijerarhijskih odnosa u porodici za šire društvene odnose.

Diskurs

Iako ćemo se u radu baviti i kontekstualnom analizom diskursa, najveći deo rada će biti koncentrisan na procese konstruisanja društvenih značenja odnosno *reprezentacije*. Pod reprezentacijom Stjuart Hol podrazumeva stvaranje značenja kroz jezik, diskurse i slike. On ukazuje da stvarnost nikad nije doživljena neposredno, već kroz simboličke kategorije koje su društveno i kulturno uslovljene. Hol smatra da reprezentacije *rekonstruišu* pre nego što reflektuju objekt na koji se odnose, i uslovljene su ideološkom pozicijom i specifičnim interesima onih koji kontrolišu medije. Ideja reprezentacije podrazumeva kritičko preispitivanje kulture, i fokusira se na jednu jedinstvenu sliku (jedan jedinstveni deo kulture). S druge strane Hol ideju diskursa vidi kao kritičko preispitivanje većeg i šireg dela kulture. Društveni akteri angažovani u javnoj sferi su aktivni u proizvođenju/pripisivanju značenja društvenim odnosima i na taj način učestvuju u borbi za ostvarivanje simboličke prevlasti nad određenim domenom društvenog i kulturnog života.

Parker definiše diskurs kao „sistem iskaza koji konstruiše objekt“ (Parker, 1992:5, nav. pr. Iber, 2001:83). Diskurs se odnosi na skup značenja, metafora, predstava, slika, priča,

iskaza i sl., koji na određeni način zajedno proizvode određenu sliku o stvarnosti, odnosno njenom delu ili o nekoj verziji događaja. On se odnosi na jednu posebnu sliku tog sveta, na poseban način njenog predstavljanja. Ako pođemo od pretpostavke da nam jezik potencijalno stavlja na raspolaganje mnogobrojne alternativne verzije nekog događaja, onda to znači da svaki deo stvarnosti može biti okružen mnoštvom različitih diskursa (Isto: 83).

Diskursi bilo da su izrečeni, napisani ili na neki drugi način predstavljeni, služe konstruisanju fenomena našeg sveta, a svaki od njih polaže pravo na to da njegov opis objekta odgovara stvaranom stanju, to jest da polaže pravo na istinitost (isto: 85). Izgovoreno i napisano predstavljaju manifestacije diskursa, površinski slojevi predstava o događajima u domenu društvenog života. Sami diskursi ne potiču od pojedinaca već predstavljaju rezultat diskurzivne kulture u kojoj ti ljudi žive (isto: 85).

Diskursi referiraju na dva polja. Prvo je polje društvenih struktura i moći a drugo je polje identiteta. Oni su tesno povezani s načinom na koji je društvo organizovano i načinom kojim se njim upravlja. Diskursi koji formiraju naš identitet impliciraju šta možemo da radimo i šta treba da radimo, a sami diskursi su blisko povezani sa strukturama i praksom svakodnevnog života u društvu, i u interesu je relativno moćnih grupa da samo neki među njima budu označeni kao „istiniti“ (isto: 91). To ne znači da su oni preovlađujući diskursi zauvek osigurali svoju dominaciju. U svakom društvu uvek postoji više diskursa i veoma često postoji otpor ili alternative dominantnim. Ovaj rad se upravo bavi promenom dominantnih diskursa u društvu.

Diskursi su tesno povezani sa moći u društvu pa samim tim njihov uticaj jeste šire posmatrano politički. Diskurzivne prakse služe stvaranju i podržavanju određenih oblika društvenog života, npr. društvenih nejednakosti. Po Fukou postoji tesna veza između znanja i moći, po njemu znanje predstavlja moć nad drugima, moć da se definišu drugi. Fuko smatra da je znanje istovremeno kreator moći i kreacija moći. Znanje je sredstvo u rukama vlasti, ali, u njegovoj teoriji, vlast/moć ne podrazumeva vrhovnu vlast države, vladavinu zakona ili sveukupnost institucija jedne vladavine, već mnogostrukost odnosa prinude koji su imanentni području na kome se sprovode i koji su bitni delovi njegove ustrojenosti (Faucault 1979: 83). Moć o kojoj on govori nije represivna već disciplinujuća jer ona nije zasnovana na sili već pristanku. Sama moć nastaje u strategijama i praksama različitih institucija, organizacija i pojedinaca koji uživaju najviši stepen legitimiteta (država, crkva, stručnjaci, akademije, univerziteti i dr.).

Polje

Burdije koristi pojam polja, koji označava jedan domen u društvu (kao što su školstvo, političke partije, mediji, moda, itd.) u kojem se društvene grupe, pojedinci, ili institucije, bore, sa različitim snagama i prema "pravilima igre" koja su sastavni deo tog domena, da bi prisvojili posebne dobiti koje su tu u igri. Polje nije precizno omeđen, statičan "domen" ili "područje" nego dinamično polje sila (Spasić, I. 2004: 290).

Oni koji dominiraju poljem imaju sredstva da učine da ono funkcioniše u njihovu korist i sprovode strategije održavanja, dok nove snage, koje teže da zauzmu njihovo mesto, primenjuju strategije subverzije, usmerene ka preokretanju sistema vrednosti i ponovnom definisanju pravila igre. Pojam polja kao poprišta sukoba između dominantnih i dominiranih označava usmerenje Burdijeove sociologije ka analizi borbi za klasifikaciju, odnosno za zauzimanje određenog položaja u datom društvenom prostoru putem prisvajanja kapitala koji su za njega specifični (Pajević, M. 1999: 252).

Iz perspektive simboličke dominacije Burdije posmatra i jezik kao sredstvo moći i ukazuje na mogućnost delovanja na društvo "rečima, naredbama ili lozinkama" jer jezik, povrhu komunikativne, ima i simboličku moć: "Iskazi nisu samo (osim u retkim slučajevima) znaci koje treba razumeti ili dešifrovati; oni su i znaci bogatstva koje treba vrednovati i ceniti, i znaci autoriteta kome treba verovati i kome se treba povinovati". Zato je za njega posebno značajno pitanje položaja i delovanja zvaničnih govornika, onih koji proizvode zvanične diskurse, i time legitimišu određeni poredak: intelektualaca, umetnika, naučnika ali i novinara, čiji uticaj na društvo, dakle i moć, raste uporedo sa razvojem medija (Pajević, M. 1999: 253).

Simboličke borbe koje se vode povodom načina opažanja društvenog sveta mogu imati dva različita oblika, individualni i objektivni. Za nas je bitna objektivna strana sa koje je moguće delovati predstavljanjem, individualnim ili kolektivnim a čija je namera prikazivanje i isticanje određene stvarnosti (Burdije, P., 1999: 153).

Objektivni odnosi moći teže da se reprodukuju u odnosima simboličke moći. U simboličkoj borbi za stvaranje opšteg smisla odnosno za monopol nad pravom imenovanja, akteri ulažu simbolički kapital koji su stekli prilikom prethodnih borbi. Pri uspostavljanju objektivne klasifikacije i hijerarhije vrednosti pojedinaca i grupa, svi sudovi nemaju istu težinu, i oni koji poseduju jak simbolički kapital *nobiles* – oni koji su poznati i priznati, u mogućnosti su da nametnu hijerarhiju vrednosti koja je najpogodnija za njihove proizvode (Burdije, P., 1999: 154).

S obzirom da je polje određeno i omeđeno određenom vrstom kapitala, u našem slučaju bismo pod poljem podrazumevali deo društvene - u prvom redu javne (u kojoj je polje manifestovano) – sfere u kojoj se dešava proces imenovanja, pridavanja značenja porodičnom domenu. U okviru ovog polja funkcionišu simbolički kapitali različitih aktera (pored crkve tu su i političke partije, akademija, intelektualci, NVO i dr.), koji mogu biti u određenim koalicijama a mogu biti i u sukobu. Takođe, sama crkva ne mora, i nema uvek jedinstven stav po svim pitanjima, već i u okviru nje (kao posebnog polja) dolazi do igre dominacije i otpora. Ovako posmatrano imamo dva nivoa “borbe” oko značenja nad porodičnim domenom. Prvi bi bio unutar samih verskih institucija, a drugi unutar javne sfere.

Metodologija rada

Prilikom istraživanja koristićemo sledeće komplementarne metode: metod analize sadržaja, analizu diskursa i istorijsko-kontekstualni i uporedni metod.

Analiza sadržaja

Najpre ćemo koristiti metodu analizu sadržaja shvaćenoj tako da podrazumeva da se sadržaj opštenja nastoji proučavati na objektivni, sistematičan i kvantitativan način. Poslednja osobina nam se pojavljuje kao izuzetno značajna a podrazumeva proučavanje učestalosti i povezanosti pojedinih elemenata opštenja (izraza, simbola, tema, likova) koje ćemo nastojati da kvantitativno izmerimo da bismo na taj način upotpunili saznanja za kasnije faze istraživanja, kvalitativne analize/analize diskursa proučavanog opštenja (Milić, 1996: 576). Kao prvi korak nam se nameće izbor populacije. Za analizu sadržaja ćemo koristiti čitav obim testova u listovima, Pravoslavlje, Glas koncila i Preporod nastalih u periodu 1990-1995.⁷ Zatim sledi izbor slučajeva koje ćemo analizirati. U našoj analizi nas interesuje pitanje porodice, tako da ćemo se fokusirati na sve one tekstove koji na posredan i neposredan način imaju kao svoju temu porodicu. Treći korak je izbor analitičkih jedinica – reči, simbola, tema koji se javljaju u vezi sa pojmom porodice a koji su relevantni za našu analizu. Tokom prikupljanja građe, činjenice ćemo sistematizovati i klasifikovati po unapred određenim

⁷ Ovoj grupi listova ćemo možda u toku samog istraživanja dodati još neke zvanične konfesionalne serijske publikacije ukoliko smatramo da je upućivanje na njihov sadržaj relevantno.

principima: tip poruke, pošiljalac, tema poruke, isl. Pomoću deskriptivnih statističkih metoda ćemo pratiti učestalost i numeričke osobine poruka. Analiza sadržaja će nam poslužiti kao kvantifikovana osnova za analizu diskursa.

Analiza diskursa

Kad budemo imali numeričke pokazatelje značaja određenog tipa poruka sprovešćemo analizu diskursa. U istraživanu ćemo se oslanjati na sedam komponenti analize diskursa definisanih od strane Džejms Paul Lija.

1. Značenje: šta i kako određene stvari znače u tekstu (data značenja i njihov značaj).
2. Aktivnosti: aktivnosti se sastoje od pojedinačnih akcija a analizu interesuje kako jezik struktuirao aktivnosti u koje su učesnici uključeni.
3. Identitet: interakcija podrazumeva učesnike sa identitetom i društvenom ulogom. Pretpostavljeni identiteti se u svakoj sekvenci teksta mogu prepoznati kao jasno određeni i dosledni; i međusobno usklađivi, što ne mora uvek biti eksplicitno u tekstu.
4. Društveni odnosi: Jezik se koristi kao način da ukažemo koju vrstu društvene veze imamo (ili nemamo), koju bismo želeli da imamo ili se trudimo da uspostavimo sa čitaocem, ljudima, grupama, ili institucijama sa kojom kroz tekst komuniciramo. Jezik se koristi kao oblik izgradnje društvene veze.
5. Politika: podrazumeva hijerarhiju vrednovanja društvenih i materijalnih dobara i povoljan oblik njihove (re)distribucije u društvu.
6. Veze među objektima teksta: u svakoj situaciji stvari i osobe su povezane ili nepovezane jedne s drugima i bitne ili nebitne jedna drugoj na različite načine. Kroz veze se uočava značaj koji objekti imaju jedni za druge.
7. Sistem znakova i znanje: Određeni sistem znakova formira poseban jezik (poput jezika advokata, dorćolaca, zemunaca, nacionalista, lekara i sl.) za čiju upotrebu je potrebno znanje. Među društvenim grupama mogu postojati prestižni oblici jezika čija se upotreba visoko ceni. Za analizu teksta je interesantna upotreba i kombinacija ovih jezičkih sistema (James Paul Gee, 2005: 101).

Diskurs analiza se sastoji od niza konkretnih zadataka: određivanja objekata koji se pojavljuju u tekstu, uočavanja onih objekata na koje se tekst odnosi (objekti su organizovani i uspostavljeni u tekstu kroz posebne načine govora), sistematskog određivanja subjekata

(kategorije osoba) koje se pojavljuju u tekstu, ispitivanje različita prava da se govori u okviru diskursa odnosno šta svaki tip osoba može reći obzirom na logiku funkcionisanja diskursa, određivanje mreže odnosa koji se formiraju oko objekata, odnosno mapiranje različitih verzija socijalnih svetova koje koegzistiraju u tekstu, uočavanje opozitnih/prekorujućih tvrdnji i spekulisanje kako ovi obrasci odgovaraju na postavljene ciljeve u instrukcijama i odnos prema kulturnim pravilima koja su sakrivena, identifikovanje kontrasta između načina govora, identifikovanja tačaka gde dolazi do preklapanja ovih govora.

Nakon ovih operacija možemo da zaokružimo od čega se diskurs sastoji, onda treba utvrditi: gde i kada su ovi diskursi razvijeni, deskripcija kako oni deluju da neutrališu stvari na koje se odnose, kako oni formiraju objekt o kome govore, uloga diskursa u reprodukciji institucija, uloga diskursa u rušenju institucija, ko će imati prednosti a ko će biti uskraćen ovakvim diskursom, ko želi da podrži, a ko da diskredituje ovaj način govora.

Istorijsko kontekstualni i uporedni metod

Podrazumeva smeštanje diskursa u određeni društveno istorijski kontekst u kom su nastali i predstavlja nastavak završnih faza analize diskursa. S obzirom da diskursi nastaju kao odgovor na određene društvene probleme koje institucija prepoznaje kao relevantne oni predstavljaju i izvesna rešenja za dato stanje. Zato je veoma važno ukazati koji su problemi epohe na koje se diskurs odnosi; kakav je odnos diskursa o porodici u crkvama i ostalih diskursa o porodici (tradicionalistički, modernistički); kakve su veze u ovom slučaju između različitih društvenih aktera – poput države, političkih partija, intelektualaca, raznih NVO, susednih nacija, globalnih političkih aktera (vojnih, političkih i ekonomskih saveza) – i crkve; kako se različite crkve međusobno prepoznaju i kakav je odnos između samih crkava na tlu bivše Jugoslavije i njenih verskih centara (poput Vatikana i Istanbula).

Pratićemo formiranje diskursa o porodici unutar hrišćanstva i islama od zasnivanja ovih religija, oslanjajući se prvenstveno na teološku literaturu. Pokušaćemo da ove diskurse društveno istorijski lociramo i ukažemo na njihove društvene funkcije. U nastavku ovog dela ćemo se pozabaviti istim pitanjem unutar konfesija na tlu bivše Jugoslavije do početka etničkih sukoba. XIX i XX vek jesu period zasnivanja, uspona, saradnje, takmičenja i sukoba nacija koje su oko 80 godina tvorile zajednički državu. Veroispovest je sve vreme bila glavna identitetska oznaka Srba, Hrvata i Muslimana u Bosni, a crkve institucije koje su čuvale nacionalnu kulturu i budile i podsticale nacionalnu svest. Crkve su takođe bila značajne

društvene (konzervativne) sile koje su se u ovom periodu duboko opirale procesima modernizacije i predstavljale čuvarke tradicionalnih vrednosti.

Takođe ćemo pratiti diskurse o porodici u periodu započete postsocijalističke transformacije i građanskog rata i etničkih sukoba od 1991-1995. godine. Globalna promena raspadom SSSR i unutrašnji problemi SFRJ koji su uslovlili dovođenje u pitanje legitimiteta socijalističkog projekta, su doveli do njegovog kraha i do potrebe da se nađe nova legitimacijska osnova poretka. Tri novoosnovane države (a posebno u BiH) su se u izvesnim stvarima razlikovale prilikom uspostavljanja legitimiteta ali su im neke stvari zajedničke: nacionalizam sa konfesionalnom određenosti, (etnički)nacionalni mitovi religijski obojeni, retradicionalizacija većeg dela društvenog života a posebno u domenu porodice, i potreba da se društva modernizuju. Takođe su im slični i procesi koji su zahvatili porodični domen; s jedne strane retradicionalizacija a sa druge pojavljivanje postmodernih podričnih oblika i vrednosti.

Kroz dijahroni i sinhroni presek ćemo pokušati da određene diskurse situiramo u kontekst njihovog nastanka ali i njihovog delovanja, jer diskursi jesu proizvodi vremena i određenih društvenih konstelacija ali oni su takođe ti koji proizvode društvenu stvarnost konstruišući iz pozicije moći i legitimnog znanja društvene objekte i odnose.

Struktura rada

1. Uvod
2. Teorijsko metodološki okvir istraživanja
 - 2.1. Osnovni teorijski pojmovi – retradicionalizacija porodice, postsocijalistička transformacija, desekularizacija, diskurs, polje
 - 2.2. Obrazloženje metodološkog pristupa – komplementarnost kvantitativnih i kvalitativnih postupaka istraživanja (analiza sadržaja i analiza diskursa)
3. Narativi o porodici u okviru tri konfesije kroz istoriju
4. Rezultati studije – detaljno će biti izneti rezultati preduzetog istraživanja na osnovu primarne i sekundarne građe.
5. Kontekstualna analiza
6. Literatura

Literatura

- Arkoun, Mohamed, Rethinking Islam Today, u Kurzman Charles, Liberal
- Badran, Margot, Feminists, Islam and Nation: Gender and the Making of Modern Egypt, Princeton University Press, 1995.
- Bahtijarević, Štefica (1975) «Religijsko pripadanje i sekularizacija», *Naše teme*, br. 3.
- Banja Luka, Sarajevo: Gender Centar RS and Gender Centar FBiH.
- Barlas, Asma, Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an, University of Texas Press; 1 edition (1 Sep 2002)
- Barlas, Asma, Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal interpretations on the Qur'an, University of Texas Press, 2004.
- Bek, U. (2001): Rizično društvo, Beograd: Filip Višnjić
- Bell, Daniel (1986) «Povratak svetoga? Diskusija o budućnosti religije», *Lica*, br. 7-10.
- Berger, Piter (2001) «Sociologija: povlačenje poziva», u Đorđević, B. D. *Sociologija forever*, Niš, Punta.
- Berend, Ivan, (2001). Srednja i istočna Evropa, Podgorica: CID
- Bešić, Miloš; Đukanović, Borislav (2000) Bogovi i ljudi. Religioznost u Crnoj Gori, Podgorica, CID i SOCEN.
- Bingen (1098-1179): Profetissa Germaniae, u Savic, Svenka, Feministička
- Blagojević Marina (2002): 'Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000, Urođnjavanje cene haosa', u *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, str. 283-314.
- Blagojević Marina (2002b): 'Mizoginija: univerzalna i/ili kontekstualna?', *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje, br. 2, Beograd, str. 21-38.
- Blagojević Marina (2004): *Položaj žena u zemljama Balkana, komparativni pregled*,
- Blagojević, Marina, Mapiranje mizoginije u Srbiji: praksa i diskursi II, Beograd: AZIN, 2005.
- Bobić, Mirjana (2003) *Brak ili/i partnerstvo, demografsko-sociološka studija*, Beograd : ISI FF
- Bobić, Mirjana (2004) «Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena», u: Milić, Anđelka et al, *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF
- Bogišić, V. (1874) *Zbirka sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*. Knjiga I, Zagreb: JAZU
- Boseti, Giancarlo; Eder Klaus (2008) „Post-secularism: A return to the Public Sphere, *Eurozine Review*, [www. Eurozine.com/journals/](http://www.Eurozine.com/journals/)
- Bošnjak, Branko (1966) *Filozofija i kršćanstvo*, Zagreb, Naprijed.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1986) 'The forms of capital', in J. E. Richardson (ed.) *Handbook of Theory for Research in the Sociology of Education*, Westport, C.T.: Greenwood Press.
- Božinović, Neda, Položaj žene u FNRJ, Savezni odbor SSRNJ, Beograd, 1953.
- Bracewell Wendy, Women in Transition to Democracy in South-Eastern Europe, In Faber J. M. (Eds.) "The Balkans: A Religious Backyard of Europe", Longo Editore, Ravenna, 1996.
- Burdije, P. Nacrt za jednu teoriju prakse, ZUNS, Beograd, 1999
- Butler Judith (1993): *Bodies that Matter: on the Discursive Limits of „Sex“*, Routledge, New York and London.
- Cady, Stanton, Elizabeth, The Woman's Bible, Prometheus Books, 1999. Chicago Press, Chicago-London, 1985.
- Connell R. W. (1987): *Gender and Power*, Polity Press.
- Cvitković Ivan, Sociologija religije, DES Sarajevo, 2007.
- Cvitković, Ivan (2002) Odnos između nacionalnog i konfesionalnog identiteta, u: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*. Niš: CBS, JUNIR i Punta

- Cvitković, Ivan, Religije suvremenog svijeta, 2. izd. DES, Sarajevo, 2002.
- Ćimić, Esad (1984) Drama ateizacije, Beograd, NIRO Mladost.
- Ćimić, Esad, Socijalističko društvo i religija, Svjetlost, Sarajevo, 1966.
- Danchin, P. G. and E. A. Cole (eds.) (2002) *Protecting the Human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*. New York: Columbia University Press.
- Davie, Grace (1994) *Religion in Britain since 1945. Believing without Belonging*. Oxford: Blackwell.
- Davie, Grace (2005) *Religija u suvremenoj Europi – mutacija sjećanja*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb.
- Dejzings, Ger (2005) *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: Biblioteka XX vek/Knjižara Krug.
- Đorđević D. B. i D. Todorović, Mladi, religija, veronauka – izgledi interkulturalizma, Agena, Beograd, 2000.
- Đorđević, B. Dragoljub (1984) Beg od crkve, Knjaževac, Nota.
- Đorđević, B. Dragoljub (1995) «Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva», u *Religija i razvoj*, JUNIR godišnjak II, Niš, JUNIR.
- Đorđević, Dragoljub B. (1990) Religions Identity as a (Dis)Integration Factor. *Innovation* 3(1): 107-116.
- Đorđević, Jelena (2001) «Nevidljiva religija – nužna promena, moda ili jeres», u Vera manjina i manjinske vere, JUNIR godišnjak VIII, Niš, JUNIR i ZOGRAF.
- Erlich, Vera, Jugoslovenska porodica u transformaciji, Liber, Zagreb, 1971.
- Evdokimov Pavle, Zena i spasenje sveta: 0 blagodatnim darovima muskarca i žene u Hrišćanstvu, prevod sa Ruskog Biljana Vićentic, Svetigora, Cetinje, 2001.
- Fredman, R. David, Woman, A Power Equal to Man, *Biblical Archeology Review*, 1983.
- Roger Friedland, Religious Nationalism and the Problem of Collective Representation, *Annual Review of Sociology*, Vol. 27 (2001), pp. 125-152
- Freyer Strowasser, Barbara, Women in the Qur'an, Traditions and Interpretations, Oxford University Press, 1994.
- Frymer-Kensky, Tikva, Women of the Bible: A New Interpretations of Their Stories, Schocken Books, New York, 2002.
- Frymer-Kensky, Tykva, In the Wake of the Goddess: Women, Culture, and the Biblical Transformation of Pagan Myth, New York: The Free Press, 1992.
- Galić, Branka, 2008, [Rodni identitet i seksizam u hrvatskom društvu](#) // RELACIJSKI IDENTITETI. Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva / Cifrić, Ivan (ur.). Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta, Str. 153-183
- Galić, Branka. 2006a, [Ženska tijela, reprodukcija i društvena stigmatizacija žena](#), // *Kruh i ruže*, 30; 23-34
- Galić, Branka., 1999., [Politička kultura i okoliš](#) / doktorska disertacija. Zagreb : Filozofski fakultet, 25.06.
- Galić, Branka; Nikodem, Krunoslav. 2006b., [Ne/razlomljeni identiteti. Seksizam i religioznost u hrvatskom društvu](#). // *Socijalna ekologija. Časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*. 15. ,1-2; 81-102
- Gavrilović, Danijela i Dragoljub B. Đorđević (prir.) (2005) *Religija u vrtlozima globalizacije*. Niš: JUNIR, Sven.
- Greeley, Andrew (1996) *Religion as Poetry*, Transaction Publishers, New Brunswick and London.
- Grey, Mary, Europe as a Sexist Myth, in Elizabeth S. Fiorenza, The Power of Naming, Orbis Books, London-New York, 1996.
- Halpern, J. M. and Halpern, B. K. (1972) *A Serbian Village in Historical Perspective*. New York: Holt, Rinehart and Winston
- Hamilton, Malkolm, Sociologija religije, prevod Dorde Trajkovic, Clio, Beograd, 2003.

- Hammel, E. A. (1972) "The Zadruga as a Process". In *Household and Family in Past Time*, edited by Peter Laslett and Richard Wall. pp. 335-373. Cambridge: Cambridge University Press
- Hastings, Adrian, *Gradnja nacionaliteta*, preveo Janičić Miroslav, Buybook Sarajevo i Adamić Rijeka, 2003.
- Haveric, Ismail i Izeta, *Islamski brak i porodica*, Haver, Sarajevo, 1991.
- Hegedis Kovačević, Katalina, *Žene u Rimokatoličkoj crkvi: Hildegard von*
- Helms, Elissa, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Woman's Activism and Representation of Post-war Bosnia-Herzegovina*. Ph.D. Disertation, University of Pittsburgh, 2003.
- Hopkins M. Julie, *Towards A Feminist Christology*, William B. Eerdmans Publishing Company, 1995.
- Imamović, Mustafa, *Historija Bosnjaka*, Bosnjacka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 1997.
- [Isidora Jarić](#): Rekonfiguracija hegemonih modela (muških i ženskih) rodni uloga u procesu transformacije srpskog društva. Nacrt istraživačkog projekta, [Filozofija i društvo](#), XXX/2006.
- Islam, Oxford University Press, 1998.
- Jerotić, Vladeta, Vera i nacija, Izdavački fond Arhiepiskopije beogradskokarlovačke i Ars Libri, Beograd, 2000.
- Jukić, Jakov (1973) *Religija u modernom industrijskom društvu*, Split, Crkva u svijetu.
- Jukić, Jakov (1991) *Budućnost religije*, Split, Matica hrvatska.
- Jukić, Jakov (1997) *Lica i maske svetoga*, Zagreb, Kršćanska Sadašnjost.
- Jukić, Jakov (1997) *Lica i maske svetoga*, Zagreb, Kršćanska Sadašnjost.
- Klapish Zuber, Christiane, *The Griselda Complex in Women, Family and*
- Karčić Fikret i Karić Enes, *Šerijatsko pravo u savremenim društvima*, Pravni Centar, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1998.
- Karić, Enes, *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, Pravni centar, Sarajevo, 1996.
- Kazer, K. (2002) *Porodica i srodstvo na Balkanu: analiza jedne kulture koja nestaje*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Kerkhofs, Jan (1994) «Kako je pobožna Evropa?» u *Povratak svetog?*, Niš, Gradina.
- Klimenkova, Tatjana, *Žena kao kulturni fenomen*, Centar za zenske studije Beograd, 2003.
- Koks, Harvi (1994) «Religija se vraća u svetovni grad», u *Povratak svetog?*, Niš, Gradina.
- Kuburic Zorica, Muškarac i žena u religiji i realnom životu, u: Bojan Jovanović ed. *Muškarac i žena, Gutenbergova galaksija*, Beograd, 2001.
- Kuburić Z. (1996): *Religija, porodica i mladi*, Beograd: TI
- Kuburić, Zorica (1999) «Hrišćanstvo i psihičko zdravlje vernika» u *Hrišćanstvo, društvo, politika*, JUNIR godišnjak VI, Niš, JUNIR.
- Kuburić, Zorica, *Religija, porodica i mladi*, Teološki institut za obrazovanje, informacije i statistiku, Beograd, 1996.
- Kuburić, Zorica, *Žena i crkve*, u Savic, Svenka, *Feministička teologija*, Futura Publikacija, 2. izd., Novi Sad, 2002.
- Kwam, Schearing, and Ziegler, Eve and Adam: *Jewish, Christian, and Muslim Readings on Genesis and Gender*, Indiana University Press, 1999.
- Lazić Mladen (1987): *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb.
- Lazić Mladen (1994b): *Sistem i slom*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lazić Mladen et al. (2000) *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, Mladen et al. (1994) *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Lockyer, Herbert, *All the Women of the Bible*, Zondervan, 1967.
- MacHaffie, J. Barbara, *Her Story: Women in Christian Tradition*, 2nd ed. Fortress Press, Minneapolis, 2006.

- Mackinnon, Katherin, *Difference and Dominance*, in *Feminism Unmodified*, Cambridge, Harward University Press, 1987.
- Martin, Dejvid (1994) «Pitanje sekularizacije: perspektiva i retrospektiva», u *Povratak svetog?* Niš, Gradina.
- Matković Ljiljana, *Žena i crkva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973.
- McRobbie Angela (1996): 'More!: New Sexualities in Girls' and Women's Magazines', u Curran J. et al. (eds) *Cultural Studies and Communications*, Arnold, str.172-194.
- Memissi, Fatima, *Women's Rights in Islam*, in Kurzman Charles, *Liberal islam*, Oxford University Press, 1998.
- Milaš, Nikodim, *Pravoslavno crkveno pravo*, Mostar, 1902.
- Milić, A (2002) „Dobitnici i gubitnici u procesu tranzicije iz ugla porodične svakodnevice. Srbija 1991-2001“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur), *Srbija krajem milenijuma. Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. ISI FF, Beograd, str. 251-280.
- Milić, A. (1994): *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije
- Milić, A. (1995, 2002) „Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula. Srbija 1991-1995“, u: Silvano Bolčić (ur.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF, str. 135-180
- Milić, A. (2001): *Sociologija porodice*, Beograd, Čigoja
- Milić, A. et al. (1981) *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji. Društveno-kulturni, ekonomski i demografski faktori promene porodične organizacije*. ISIFF, Beograd, str. 19-76
- Milić, Anđelka (1986) “Seoska porodica u procesu menjanja”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 81
- Milić, Anđelka (1995) «Porodice u vrtlogu društvenih promena», u: Bolčić, Silvano et al, *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd : ISI FF
- Milić, Anđelka (2004) «Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategije preživljavanja» u: Milić, Anđelka et al, *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF
- Milić, Anđelka, et al. (1981) *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Beograd : ISI FF
- Miz, Roman (2002) *Religijska slika Evrope*. Novi Sad: MBM-plas, EHO.
- Mosely, Ph. E. (1976) “The Peasant Family: The Zadruga or Communal Joint-family in the Balkans and its Recent Evolution”. In *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*. R. F. Byrnes, ed. pp. 19-30. Notre Dame, London: University of Notre Dame Press
- Mosse, George L. (1996): *The Image of Man*, New York: Oxford.
- Mosse, George L.(1996a): *Masculinity in Crisis: The Decadence* u: *The Image of Man*, New York, Oxford, str. 77-107
- Mršević Z. (2000): ‘Belgrade SOS Hotline for Women and Children Victims of Violence: A Report’, u *Reproducing Gender: Politics, Public and Every Day life after Socialism*, (ed.), Susan Gail, and Gail Kligman, Princeton University Press, Princeton.
- Nicolaescu M. (1997): ‘The Representation of Women’s Bodies in the Press for Women’, u Feischmidt, Magyari-Vincze and Zentai, *Women and Men in East European Transition*, Cluj-Napoca, EFES.
- Nikolić-Ristanović Vesna (2002): *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War Affected Societies*, Kluwer Academic Publisher, Dordrecht.
- Nikolić-Ristanović Vesna (ed.) (2002): *Porodično nasilje u Srbiji*, Viktimološko društvo Srbije, Beograd.
- Nikolić-Ristanović Vesna (ed.) (2000): *Women, Violence and War: Wartime Victimization of Refugees in the Balcans*, CEU Press.
- Pagels, Elaine, Adam, Eva i zmija, prevo na srpski Zoran Minderovic, Rad, Beograd, 1996.
- Papić Žarana & Sklivicky Lidija (1983): *Antropologija žene*, Prosveta, Beograd.
- Papić Žarana (1989): *Feminizam i sociologija*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Papić Žarana (1997):, *Polnost i kultura*, XX vek, Beograd.

- Papić, Žarana, 1992, Bivša muškost i ženskost bivših građana bivše Jugoslavije, *Sociološki pregled*, Vol. 26, sv. 1/4 Bivša muškost i ženskost bivših građana bivše Jugoslavije, *Sociološki pregled*, Vol. 26, sv. 1/4, str. 79-88.
- Papić, Žarana, 1995, Problem odnosa priroda/kultura i mogućnost zasnivanja antropologije (epistemološke) prošlosti, *Sociologija*, 37, 3, str. 277-300.
- Papić, Žarana, 1997, *Polnost i kultura : telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, XX vek, Beograd
- Papić, Žarana, 2003, *Antropologija žene*, XX vek, Beograd
- Pardes, Ilana, *Countertraditions in the Bible: A Feminist Apporach*, Harvard University Press, 1992.
- Pavićević, Vuko (1080) *Sociologija religije sa elementima filozofije religije*, Bigz, Beograd.
- *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, (1997), Beograd, IDN, Centar za sociološka istraživanja.
- Rada Iveković and Julie Mostov, (eds.) *From Gender to Nation*, Longo Editore Ravenna, 2001.
- Radford Ruether, Rosemary, *New Woman/New Earth*, The Seabury Press, New York, 1975.
- Radford Ruether, Rosemary, *Sexism and God-Talk: Toward a Feminist Theology*, Beacon Press, Boston, 1983.
- Radić, Radmila (1995), *Verom protiv vere (država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953)*, Beograd, INIS.
- Radić, Radmila (1995a), "Srpska pravoslavna crkva u poratnim i ratnim godinama (1980-1995) – Crkva i 'srpsko pitanje'", *Republika*, br. 121-122.
- Rafael, Rimić (2007) „Ateizam, sekularizacija i religioznost u Evropi”, *Glas Koncila*, br. 1704.
- Ramet P, Sabrina, *Gender politics in Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, The Pensilvania State University Press, 1999.
- Ramet, Sabrina P., 2008. *East-Central Europe between Religion and Politics: Catholics, Orthodox, and New Orders of Missionaries after 1989*, Bolgona: Longo Editore Ravenna.
- Ramet, Sabrina P.; Konrad Klewing & Reneo Lukić, eds, 2008. [*Croatia Since Independence: War, Politics, Society, Foreign Relations*](#). München: R. Oldenbourg Verlag.
- *Religija i razvoj* (1995), JUNIR godišnjak II, Niš, JUNIR.
- *Religija u multikulturnom društvu* (2005) Filozofski Fakultet u Novom Sadu i Sociološko društvo Srbije, Novi Sad, Beograd.
- *Religija, crkva, nacija* (1996), JUNIR godišnjak III, Niš; Subotica, JUNIR i Otvoreni Univerzitet.
- *Religion and Globalization* (2005), ASSSR Annual -Year XII, Yugoslav Society from the Sceintific Study of Religion, Niš.
- Remi Lenoir, Sociološki i socijalni problemi: o ulozi države u proizvodnji i širenju društvenih predstava, *Sociologija*, br. 4, 1998.
- Reuben, Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge University Press, 1969.
- *Ritual in Renaissance Italy*, translated by Lidia Cochrane, The University of
- *Rosalind Edwards: Pojam socijalnog kapitala: relevantnost i implikacije za konferenciju o lokalnim zajednicama*, *Sociologija* br.3, 2004.
- Russell, M. Letty and Clarkson J. Shanon, *Dictionary of Feminist Theologies*, Westminster John kox Press, Louisville, 1996.
- S. Bolčić i A. Milić (ur), *Srbija krajem milenijuma. Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. ISI FF, Beograd, str. 251-280, 2002.
- Sabrina P. Ramet, *Religija i politika u vremenu promene*, Centar za ženske studije i istraživanja roda i Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2006.
- Savić Svenka, *Feministička teologija*, Futura publikacija, Novi Sad, 2002
- Schussler Fiorenza, Elizabeth, *The Power of Naming*, Orbis Books, New York, 1996.
- Silvano Bolčić (ur.), *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISI FF, str. 135-180, 2002.
- Spahić Šiljak, Zilka, *Analysis on the Image of Woman in the School: Religious Textbooks in Bosnia and Herzegovin*, Project Kotor Network, 2005.

- Spahić-Šiljak, Zilka, Gender u islamskoj tradiciji, u Zbornik radova/Integriranje principa ravnopravnosti spolova u odgojno-obrazovni sistem BiH, Gender Centar FBiR i Gender Centar RS, decembar 2003.
- Spasić Ivana (2003): 'Sećanje na nedavnu prošlost', u Golubović Zagorka, Spasić Ivana & Pavićević Djordje, *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, Biblioteka DISPUT, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, str. 99-139.
- *Srbija u modernizacijskim procesima 19. I 20. veka – 2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- *Srbija u modernizacijskim procesima 20. veka*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1996.
- Stanovčić. Vojislav: Političke ideje i religija, knj. 1-2, Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, 1999.
- Stein, Edith, Žena, Kršćanka sadašnjost, Zagreb, 1990.
- Swidler Anderson, Arlene, Marriage Among the Religions of the World, The Edwin Mellen Press, 1990.
- Swidler, Leonard and Mojzes, Paul, The Study of Religion in the Age of Global Dialogue, Temple University Press, Philadelphia, 2000.
- Sztompka Piotr (1993): *The Sociology of Social Change*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA.
- Šajner, Lari (1994) «Pojam sekularizacije u empirijskom istraživanju», u Povratak svetog?, Niš, Gradina.
- Šusnjic, Djuro, Religija I, Čigoja Štampa, Beograd, 1998.
- Šusnjic, Djuro, Religija II, Čigoja Štampa, Beograd, 1998.
- Šusnjic, Djuro, Znati i verovati: Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma, Kršćanska sadašnjost i stvamost, Zagreb, 1982.
- Šušnjić, Đuro (1989) Otpori kritičkom mišljenju, Zagreb, RZ RKSSOH.
- Šušnjić, Đuro (1988) Znati i verovati, Zagreb, Kršćanska sadašnjost / Stvarnost.
- Todorova, M. (1990) "Myth-Making in European Family History: the Zadruga Reconsidered," *Eastern European Politics and Societies*, vol. 4, number 1, 1990, 30-76
- Tomanović Smiljka: Porodice i socijalni kapital u Srbiji: neka pitanja istraživanja i praktične politike, [Sociologija, 1/2008 \(L\)](#)
- Tomanović, Smiljka (2004) «Family Habitus as the Cultural Context of Childhood», *Childhood: A global journal of child research*, Vol. 11 No. 3: 339-360.
- Tomanović, Smiljka (2004) «Relevance of Social Capital and Its Implications for Children», *Sociologija*, Vol. XLVI, No. 3: 259-268.
- Tomanović, Smiljka (ed.) (2006) *Društvo u previranju (Society in Turmoil)*, Beograd: ISI FF.
- Tomanović, Smiljka, (2002) "Porodična atmosfera i odnosi generacija" (Family atmosphere and relations of generations), u S. Bolčić i A. Milić, eds.: *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF: 315-339.
- [Tomanović, Smiljka](#), Osnovni modeli objašnjenja socijalizacije u savremenoj antropologiji, *Sociologija*, Vol. 34, sv.3 (1992), str. 437-448.
- [Tomanović, Smiljka](#), Primenljivost Burdijeovog koncepta socijalnog kapitala na proučavanje porodica u Srbiji u Nasleđe Pjera Burdijea eds. Miloš Nemanjić, Ivana Spasić. - Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju : Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 2006. str. 111-122.
- Tomanović, Smiljka, S. Ignjatovic (2006) "Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia", *Journal of Youth Studies*, Vol. 9, No. 3: 269-285.
- Tomanović. Smiljka (2006) "Uvod: društvo Srbije kao mozaik" (Introduction: Society in Serbia as a mosaic), in S. Tomanović, ed., *Društvo u previranju (Society in Turmoil)*, Beograd: ISI FF: 7-21.
- Tomanović Smiljka, M. Petrović (2006) "Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja" (Risks and Safety in the Neighbourhood from Children's and Their Parents Perspective), u S. Tomanović, ed. *Društvo u previranju (Society in Turmoil)*, Beograd: ISI FF: 139-157.

- Tomanović-Mihajlović, Smiljka (1997) *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici (Childhood in Rakovica. Everyday Life of Children in Working-Class Families)*, Belgrade: ISI FF.
- Tomić-Koludrović, Inga i Suzana Kunac. Rizici modernizacije: žene u Hrvatskoj devedesetih, U.G. Stope Nade, Split, 2000.
- Tonkiss Fran (1998): 'Analyzing discourse', u: Clive Seale (ed.): *Researching Society and Culture*, Sage Publications, London, str. 245-260.
- Trebješanin Žarko (1991): *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Valis, Roj; Brus, Stiv (1994) «Sekularizacija: trendovi, podaci i teorija», u *Povratak svetog?* Niš, Gradina.
- Valis, Roj; Brus, Stiv (1994) «Sekularizacija: trendovi, podaci i teorija», u *Povratak svetog?* Niš, Gradina
- Vrcan, Srđan (1986) *Od krize religije k religiji krize*, Zagreb, Školska knjiga.
- Vrcan, Srđan (2001) *Vjera u vrtlozima tranzicije*, Split, Glas Dalmacije; Revija dalmatinske akcije.
- Vrcan, Srđan (1980) «Studije i eseji iz sociologije religije», u Vušković, B; Vrcan, S. *Raspeto katoličanstvo*, Zagreb, Naše teme.
- Vukomanović, Milan, *Rano hrićanstvo od Isusa do Hrista*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.
- Vukomanović, Milan, *Sveto i mnoštvo: izazovi religijskog pluralizma*, Čigoja štampa, Beograd 2001.
- Zrinščak, Siniša (1999) *Sociologija religije – hrvatsko iskustvo*, Zagreb, Pravni fakultet u Zagrebu.

Na sednici Odeljenja za sociologiju održanoj 14.9.2009. godine izabrani smo u Komisiju za odobrenje teme doktorske disertacije **Dragana Stanojevića: *Porodica u religijskim narativima. Značaj i značenje porodice u Srbiji tokom devedesetih iz ugla tri veroispovesti***, pripremljene pod mentorstvom prof. dr Smiljke Tomanović. Nakon uvida u obrazloženje teme, Komisija podnosi Odeljenju i Nastavno-naučnom Veću Filozofskog fakulteta sledeći:

IZVEŠTAJ O ODOBRENJU TEME DOKTORSKE DISERTACIJE

Iz obrazloženja teme se jasno vidi da kandidat namerava da sprovede empirijsko istraživanje religijskih diskursa dominantnih konfesija na balkanskim prostorima: Srpske pravoslavne crkve, Katoličke crkve i Islamske zajednice. Predlog istraživanja se odnosi na sociološki izuzetno relevantan okvir - promenu legitimacijske osnove društvenog sistema u post-socijalističkoj transformaciji Srbije. Unutar njega analizira se nedovoljno istraživani problem - diskurs konfesija, koji u ispitivanom periodu dobija značaj resursa za druge aktere u borbi za simbolička značenja. **Predmet** istraživanja - narativ o porodici, koji ima paradigmatično mesto u religijskom diskursu kao simbol zajedničkog identiteta, iako izuzetno relevantan, nije bio tema dosadašnjih socioloških istraživanja. Jedan od značajnih ciljeva istraživanja je uočavanje međuzavisnosti između strukturnih, kulturnih i ideoloških elemenata porodičnog života i konfesionalnih narativa, odnosno upoređivanje promena koje su zadesile porodični domen (na nivou strukture, odnosa i vrednosti) i religijskih diskursa o porodici formiranih u ovom periodu. Kontekstualni okvir istraživanja predstavlja društvo Srbije devedesetih godina XX veka, a društvene i promene porodica, uloga religijskih diskursa u tim promenama i njihov odnos prema njima tumače se u uporednom okviru sa Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom, čiji društveni konteksti u ispitivanom periodu imaju mnoge zajedničke odlike: društvenu transformaciju sa istih početnih osnova – socijalističkog društva federalne Jugoslavije obeležile su ratna razaranja, međuetnički sukobi, usporena ekonomska transformacija i značajna uloga Crkava-matica u nacionalnom mobilisanju. Uporedni okvir i pristup predstavlja dodatnu vrednost i potencijalni doprinos predloženog istraživanja.

U **teorijskom pogledu**, kandidat će temi pristupiti kombinujući disciplinarne pristupe sociologije društvenih promena, sociologije porodice i sociologije religije, posebno se baveći konceptima de-sekularizacije i retradicionalizacije društvenog i porodičnog života unutar koncepta post-socijalističke transformacije.

U **metodološkom pogledu** predloženo istraživanje predstavlja komplementarnu upotrebu nekoliko metodoloških postupaka. U rekonstrukciji narativa o porodici u okviru

konfesija koristiće se kvantitativna metoda analize sadržaja i kvalitativna analiza diskursa verskih dokumenata i zvaničnih glasila. Osnovu istorijsko-kontekstualnog metoda čini sekundarna analiza podataka socioloških istraživanja porodica i društva Srbije u ispitivanom periodu. Za tumačenje nalaza koristiće se i uporedni metod – poređenje sa nalazima koji se odnose na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Obrazloženje teme dopunjeno velikim spiskom preliminarne literature ukazuje da kandidat kompetetno pristupa predloženom predmetu istraživanja, poznajući njegovu suštinu, strukturu i relevantne odnose. Uzimajući to u obzir, kao i obrazloženu sociološku relevantnost i originalnost teme, njene potencijalne teorijske i metodološke doprinose, Komisija jednoglasno predlaže Veću da prihvati temu i da Draganu Stanojeviću odobri izradu doktorske disertacije.

U Beogradu, 15.12.2009.

Članovi Komisije:

dr Anđelka Milić, redovni profesor

dr Milan Vukomanović, vanredni profesor

dr Nada Sekulić, docent